

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN YÖNETİM ANLAYIŞI VE OSMANLI BÜROKRATİK YAPISINDAKİ YERİ

Berkan GÜNGÖR*

ÖZ

Ne modern devlet sistemlerinin vazgeçilmez bir unsuru; çoğu zaman bir kangren çoğu zaman da olmazsa olmaz bir yapı olarak değerlendirilen bürokrasi, ne de Türk dünyasının en çok iz bırakan liderlerinden birisi olan Sultan II. Abdülhamid üzerine yapılan tartışmalar yakın zamanda bitecek gibi durmamaktadır. Bu çalışmada da II. Abdülhamid'in dış politikaya, iç politikaya, ekonomiye, eğitime, adalet hizmetlerine ve askeriyeyle dair yönetim anlayışları incelenmiş ve bunların Osmanlı bürokratik yapısındaki yerlerine dair birtakım saptamalar yapılmıştır. Çoğu zaman istibdat yönetimi, tek adamlık, merkeziyetçilik ve gericilik ile birlikte anılan II. Abdülhamid'in Türk modernleşmesi sürecinde dizmiş olduğu kilometre taşları göz ardı edilmektedir. Nitekim o Osmanlı tarihinde ilk defa meclis açan ve ilk defa anayasa ilan eden padişah'tır. Ancak tahta geldiği dönemde yönetimde bulunan yozlaşmış bürokrasi ile mücadelesi onu zaman zaman çelişkili kararlar almaya itmiştir. Özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı'nın modernleşme furusına kapıldığı bir dönemde kendisini bu hareketlerin tam ortasında bulan bürokrasinin modernleşmesi ilmi ya da teknolojik alanlardan ziyade kültürel alanda gerçekleşmiş ve bürokrasi giderek kendisini ayrıcalıklı bir konuma getirerek devletin otoritesini eline almıştır. II. Abdülhamid ise tahta geldikten sonra devlet otoritesini yeniden saraya bağlayarak, bürokrasi ile mücadele etmeye başlamıştır. Ancak bu mücadele bürokrasinin yok edilmesi amacıyla değil; keyfiyetten uzaklaştırılarak kurumsallaştırılması ve saraya sadakatin sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Birçok alanda modernleşme hareketlerinin fitilini yakan II. Abdülhamid, bürokrasinin de modernleştirilmesi adına çok önemli düzenlemeler yapmıştır. II. Abdülhamid'in dizayn ettiği bürokratik yapının mirasçısı ise Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

Anahtar Kavramlar: II. Abdülhamid, Osmanlı, bürokrasi, siyaset, modernleşme.

Jel Kodları: D73.

Atf Önerisi /Cited as (APA): Güngör, B. (2021). Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı ve Osmanlı bürokratik yapısındaki yeri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (60), 79-102. DOI: 10.18070/erciyesiibd.935381

* Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi, Rektörlük, bgungor@kastamonu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6135-2793>

SULTAN II. ABDULHAMID'S MANAGEMENT APPROACH AND ITS PLACE IN THE OTTOMAN BUREAUCRATIC STRUCTURE

ABSTRACT

Neither discussions about an indispensable element of modern state systems; Neither the bureaucracy, which is often regarded as an indispensable structure for a gangrene, nor about Sultan Abdulhamid II, one of the most impressive leaders of the Turkish world, do not seem to end soon. In this study, Abdulhamid's management understandings on foreign policy, domestic policy, economy, education, justice services and military were examined and some determinations were made about their place in the Ottoman bureaucratic structure. Often times, the milestones that Abdulhamid II who is mentioned with tyranny, one-manhood, centralism and reaction, laid in the process of Turkish modernization are ignored. As a matter of fact, he is the first sultan to open a parliament in Ottoman history and to declare a constitution for the first time. However, when he came to the throne, his struggle with the corrupt bureaucracy in power led him to take contradictory decisions from time to time. Especially after Tanzimat, the modernization of the Ottoman bureaucracy took place in the cultural field rather than in the scientific or technological fields, and the bureaucracy gradually took the authority of the state by bringing itself to a privileged position. After Abdulhamid II came to the throne, he started to struggle with the bureaucracy by reconnecting the state authority to the palace. However, this struggle is not with the aim of destroying the bureaucracy; It was carried out in order to institutionalize it by removing it from the arbitrary and to ensure loyalty to the palace. Abdulhamid II, who burned the modernization movements in many areas, made very important arrangements in order to modernize the bureaucracy. The inheritor of the bureaucratic structure designed by Abdulhamid II was the Republic of Turkey.

Keywords: Abdulhamid II, Ottoman, bureaucracy, politics, modernization.

Jel Codes: D73.

GİRİŞ

Erken Orta Çağ dönemlerindeki Avrupa'da kraliyet ailelerinin ve soylu ailelerin hanelerinde ortaya çıktığı düşünülen bürokrasinin temelleri, o dönemlerde gerekli olan malzemelerin tedariki, yazılı iletişimin sağlanması ve kayıt tutmak gibi eylemlerde bazı görevlilerin hükümdarlara yardım etmeleri sonucu atılmıştır. Zamanla iş yükü büyüdükçe kraliyet ailelerinin yardıma ihtiyaç duyduğu iş ve kişi sayısı da artmıştır. Çağdaş anlamı ile bürokrasinin ilk kez Prusya ordusunda görüldüğü söylenmektedir. Burada kullanılan yapının daha sonra kamu yönetimine aktarılması ile de bürokrasi gündelik hayatın bütün kurumlarına yerleşmiştir (Kundakçı ve Kundakçı, 2016, s. 129). Hatta Osmanlı İmparatorluğunda 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-i Esasi'ye göre ortaya çıkan hükümet kurumunun da Prusya modeli olduğu ve Osmanlı geleneğine de uygun olduğu söylenmektedir (Ortaylı, 2017, s. 18). Bürokrasi kavramını sistemli olarak ilk ele alan ve modern anlamda içeriğini kazandıran ise şüphesiz Alman sosyolog Max Weber'dir (Öztaş, 2014, s. 140).

Bürokrasi köken itibarıyla Latince ve eski Yunancaya dayanan bir terimdir. "Bureau" kelimesi Latince devlet işlerinin yapıldığı daireleri ifade ederken, "cratie" kelimesi ise Yunancada iktidar ve hâkimiyet anlamına gelmektedir. Bu iki

kelimenin birleşmesi ile oluşan bürokrasi terimi ise kelime anlamı itibari ile devlet dairelerinin iktidarı ve hâkimiyetini ifade etmektedir. Bürokrasi kelimesi ilk defa 18. yüzyılda "*bürolarda çalışanların siyasal güce sahip oldukları*" anlamında bugün ki anlamına en yakın haliyle Fransız Vincent de Gournay tarafından kullanılmıştır (Dursun, 1992, s. 133).

Türk toplumunun bürokrasi ile resmi olarak tanışmasının ne zaman olduğuna dair kesin bir söylem yoktur. Ancak Türklerin Orta Asya'dan bu yana süregelen güçlü devlet teşkilatlanmaları düşünülecek olursa, Hunlar'dan itibaren bürokrasinin varlığından söz edilebilmektedir. Ancak modern anlamda bürokrasinin temellerinin Fatih Sultan Mehmet tarafından atıldığını ve Tanzimat Fermanı sonrası da bürokrasinin büyük bir paradigma değişimine uğradığını söylemek yanlış olmayacaktır. Aslında Türk toplumu için bürokrasinin olumsuz anlamı, Tanzimat ile birlikte bürokrasiye yapılmıştır. Weberyen anlamda bürokrasi, siyasi mekanizmanın kararlarını uygulayıcı bir örgüt olması gerekirken, Tanzimat'tan sonra direk karar alıcı bir grup haline geldiği söylenebilir.

II. Abdülhamid, tahta geldiğinde devlet yönetimi otoritesini bürokrasinin elinden almaya ve tamamen kendine bağlamaya çalışmıştır. II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı boyunca bürokrasi ile mücadelesi çeşitli zaman ve şekillerde gerçekleşmiştir. Aslında II. Abdülhamid bürokrasinin gerekli olduğunun ancak aynı zamanda da Osmanlı'nın yozlaşmış bürokrasisinden kurtulması gerektiğinin de farkındadır. Bu nedenle devlet idaresinde bürokrasiyi direk kendisine bağlayacak birçok radikal dönüşüm gerçekleştirmiştir.

Şüphesiz ki hem bürokrasi kavramı hem de II. Abdülhamid, günümüzde hala daha büyük tartışma konusudur. Bu çalışmada da öncelikle Osmanlı'nın bürokratik yapısı üzerinde durulmuştur. Akabinde, II. Abdülhamid dönemi bürokrasiden ve II. Abdülhamid'in yönetim anlayışından bahsedilmiştir. Nihayetinde de II. Abdülhamid döneminde bürokrasinin konumu, II. Abdülhamid'in bazı konulardaki amaçları ve bunların Osmanlı bürokratik yapısı üzerindeki etkilerini saptayabilmek için birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur.

I. OSMANLI BÜROKRATİK YAPISI

Klasik dönem Osmanlı devlet idaresinde padişahın bilhassa bürokrasi üzerinde etki, kontrol ve denetim kapasitesi çok güçlüdür. Padişah ve sivil bürokratlar arasındaki ilişkiler Weber'in "*merkeziyetçi toplumlarda görülür*" dediği patrimonyal hâkimiyet tipine benzetilmektedir. Patrimonyal bürokrasi, geleneksel otorite esaslı olarak katı merkez-kenar karşıtlığı ve merkezde de liderin yani padişahın ya da kralın ülkenin sahibi olarak görülmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu tip bürokrasi milletin ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla siyasal bir örgütlenmeden ziyade kişisel bir yönetimdir. Yani patrimonyal bürokraside kurallar ve yönetmeliklerden çok geleneksel otoriteye sahip olan kişiye itaat söz konusudur. Geleneksel normlar patrimonyal üstlere meşruluk kazandırmakla

birlikte sınırsız bir takdir yetkisi sunmaktadır. Patrimonyal üstlerin uymakla yükümlü olduğu açık seçik kurallar yerine ahlak ya da sağduyu gibi genel normlar bulunmaktadır. Bu durum ise patrimonyal üstün otoritesinin sınırlarının belirsiz olduğunu göstermektedir (Şahin, 1998, s. 29).

Osmanlı'nın kuruluşundan 15. yüzyıla kadar geçen sürede bürokratik bir yapıdan bahsetmek pek mümkün değildir. Osmanlı'da bürokrasi özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden sonra sınırların genişlemesi, iş yükünün artması ve Fatih'in merkezîyetçi yönetim anlayışına paralel olarak gelişmeye başlayan ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında da kurumsallaşan bir organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar devlet idaresinde aşiretler ve beyler devlet yönetiminde itibarlı ve etkilidir. Ancak Fatih'ten sonra özellikle devşirme sisteminden gelen ve Enderun Mektebi'nde yetişmiş olan paşalar, vezirler ve üst düzey yöneticiler etkin olmaya başlamıştır. Bu dönemde yazılı kayıtlara olan ihtiyacın artması, daha güçlü bir bürokrasiyi ve özellikle de kâtiplik görevini gerekli kılmıştır. İhtiyaçlar doğrultusunda giderek artış gösteren kurumlar, daireler şeklinde örgütlenmiş ve memur sayısı artış göstermiştir. Memur sayısının artması ile de profesyonel bürokrasi ihtiyacı doğmuş; mesleki çizgiler belirlenmiş, uzmanlaşmanın önü açılmış ve terfi sistemleri bazı kriterlere bağlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman dönemi ise diplomatik usullerin iyice yerleştirilip kanunların sistemleştirildiği bir dönem olmuş ve hatta icraatları neticesinde Sultan Süleyman'a "*Kanuni*" lakabı verilmiştir (Özdemir, 2001, s. 39-40).

Aykaç'a göre ilk Türk devletlerinde devlet yönetiminde bulunan bireyler arası ilişkileri konu alan eserler incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin bürokrasi geleneğini bu tarihlere kadar dayandırmak çok yanlış olmayacaktır. Nitekim bazı araştırmacılar da Türk bürokrasi geleneğinin başlangıcını 9. yüzyıla dayandırmaktadırlar. 11. yüzyılda yazılmış olan Kutadgu Bilig'e bakıldığı zaman Karahanlılar'da da ileri düzey bir idari yapının varlığından söz edilebilmektedir (1997, s. 26). İslamiyet öncesi Türk devletlerinde de güçlü bir devlet teşkilatlanması geleneği olduğu söylenmektedir. Türkler her devirde kendilerine uygun olan bir yönetim anlayışı geliştirmişlerdir. Hunlar'dan itibaren Türk devletlerinde bürokrasinin tohumlarının atıldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti de kendinden önceki Emeviler'den, Abbasilerden, Perslerden, Selçuklulardan ve Anadolu Beyliklerinden; hatta Bizanslılardan, Sasanilerden ve Moğollardan da etkilenerek kendine özgü bir bürokrasi yapısı meydana getirmiştir (Kundakçı ve Kundakçı, 2016, s. 145-151). Osmanlı bürokrasisi nitelikleri bakımından üçe ayrılacak olursa, aşağıdaki gibi bir ayırım yapılabilir (Kabaklı, 2002, s. 31):

Koruyucu Bürokrasi: Devletin ilk zamanlarından itibaren devleti 600 yıl yaşatmış olan faziletli, namuslu ve dürüst idarecilerin olduğu dönemdir. Nizamı ve adaleti korumaya çalışmışlardır. Devleti devlet yapan kişilerdir. Halka karşı adil düşmana karşı güçlü duran, kabiliyetli ve kültürlü kimselerdir.

Sınıfçı (Kastçı) Bürokrasi: Devletin gerilemeye başladığı devirlerden itibaren meydana çıkmış bürokrasi grubudur. Temel gayeleri kendi çıkarlarıdır. Bu nedenle halkın üzerinde ve halka karşı bir yapıdadırlar. Bu kişiler kendi çıkarlarına aykırı gördükleri her şeyin, devletin ve milletin menfaatleri dâhil, aleyhine çalışırlar. Bürokrasinin sıkça ve çoğu ülkede rastlanan grubu bu gruptur.

İsyancı (Yıkıcı) Bürokrasi: Kendi menfaatlerinin ve çıkarlarının devlet tarafından korunmadığını düşünen bireylerin daha güçlü olmak için gerektiğinde devleti yıkmaya teşebbüsünde bile bulunabilecekleri bir türdür. Genelde bu grup, emperyalist güçler veya iç düşmanlar tarafından desteklenir. Devleti yıkmak isteyen herkesin elinde büyük bir koz ve piyon olarak değerlendirilirler.

Selçuklu, Bizans, Sasani, Pers ve İslam Devletleri'nin bürokrasileri üzerine inşa edilen Osmanlı bürokrasisi (Başaran, 1989, s. 50), yukarıda da görüldüğü üzere imparatorluğun seyrine paralel olarak gelişmiştir. Osmanlı bürokrasisi, devletin yükselme devrinde siyasal açıdan güçlü, padişaha ve devlete bağlı ve siyasal hayatın etkin bir ögesi olarak yer almıştır. 16 ve 18. yüzyıllar arasında, duraklama ve gerileme dönemlerinin başlangıcında da aciz duruma düşmüş ve yiyici olarak nitelendirilmiştir. Batılılaşma sürecinde ise bürokrasi ilerici ve yolsuzluğa sapan bir hal almıştır. II. Abdülhamid devrinin "baskıcı" tutumu altında da yolsuzluk görelisi olarak yükselmiştir (Heper, 2005, s. 111).

Osmanlı bürokrasisinde modernleşmenin temelleri III. Selim ile atılmıştır. III. Selim'in Nizam-ı Cedid reformları içerisinde belki de en yenilikçi sayılabilecek olan adımı Avrupa'ya tam zamanlı büyükelçilikler açmasıdır. Bu sayede de Osmanlı - Avrupa arasında sürekli ve karşılıklı yazışmalar ile diplomasi sağlanmıştır. Böylece Reis'ül Küttaplık önem kazanmış ve bu da bir "yazışma elitinin" doğmasına yol açmıştır. Ancak bu kurumda Osmanlı gibi bir imparatorluğun dış ilişkilerinde görev alacak eğitilmiş ve uzman bireylerin sayısı yok denecek kadar azdır (Sander, 2010, s. 331-334).

II. Mahmut sivil bürokrasiye örgütsel bir yapı kazandırmak adına Tercüme Odası'nı güçlendirmiş ve Reis'ül Küttaplığı da Hariciye Nezareti'ne çevirmiştir. Bu değişim yalnızca bir isim değişikliği değildir. Çünkü müsteşarlık ve bakan yardımcılığı gibi makamlar da kurulmuştur. Bunların yanı sıra Bâb-ı Âli ve diğer yazışma işlerinde de birçok önemli değişiklik yapılmış; yeni bir bürokratik elit yaratma çalışmaları da başlatılmıştır (Sander, 2010, s. 335). II. Mahmut'un ölümünden sonra zamanla padişah denetiminden uzaklaşan bürokrasi, Tanzimat ve Islahat Fermanları, Kanun-i Esasi'nin ilanı ve parlamentonun kurulması gibi birçok olaya öncülük etmiştir. Bilhassa Tanzimat'tan sonra Osmanlı bürokrasisi patrimonial anlayıştan birtakım sistematik ve kendi aralarında tutarlı olan kuralların oluşturulmasıyla biçimsel rasyonaliteye sahip olan bürokratik yapıyı ifade eden hukuki-rasyonel (Heper, 1977, s. 43) anlayışa doğru evrilmeye çalışmıştır. Nihayetinde Osmanlı'nın son dönemlerinde temelleri atılmış olan hukuki-rasyonel bürokratik yapı Cumhuriyet'e de miras kalmıştır (Kundakçı ve Kundakçı, 2016, s. 161).

Klasik dönemde oldukça işlevsel ve merkezi bir bürokrasi kurmayı başaran Osmanlı, bu sistemi uzun süre devam ettirmiş ancak devletin duraklama ve gerileme dönemine girmesi ile birlikte bürokratik yapıda da önemli değişimler kendini göstermiştir. Gerileme dönemine giren Osmanlı'da devlet düzeni çökmeye yüz tutmuş, saray içi entrikalar ve her türlü yolsuzluk artmış, isyanlar başlamıştır. Tüm bu gelişmeler de saray ve bürokrasi arasındaki ilişkilerde de farklılaşmalara neden olmuştur (Bozkurt, 1985, s. 186).

Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı bürokrasisinin yapısını ve işleyişini şekillendirmiştir (Akyıldız, 2004, s. 45). "*Tanzimat'ın mimarı*" olarak lanse edilen Mustafa Reşit Paşa, bürokrasinin rakibi olarak görülen ulema ve ayan sınıfına karşı bürokratları güvence altına almak için Batı modeline göre kurulmuş modern okullarda bürokratların eğitim almalarını sağlamıştır (Lewis, 1988, s. 106). Tanzimat'ın ve Meşrutiyet döneminin ürünleri olarak hem askeri hem de sivil bürokrasiye memur yetiştiren eğitim kurumları, özellikle II. Abdülhamid döneminde daha da yaygınlaşmıştır.

Tanzimat sonrası, kendilerini güvence altına almış olan bürokrasi, siyaset sahnesinde rol almaya başlamıştır. Memurlardan oluşan sivil bürokrasinin, yavaş yavaş yönetimde etkisini hissettirmeye başladığı, karar alma ve söz sahibi olma yetkisinin padişah'tan bürokrasiye (Bâb-ı Âli)¹ geçtiği söylenmektedir (Turhan, 2014, s. 53). Bürokratlar padişaha ve hanedana mutlak bağlı iken, Tanzimat sonrası ise sadece kendine bağlı ve kendine saygı duyan bir sınıf konumuna gelmişlerdir (Kabaklı, 2002, s. 52). Tanzimat'ın temel ilkesi olan Batıcılık ve reform girişimleri, halkın hayatında bir değişim yaratmamış; hatta gelenek ve göreneklere zarar verdiği anlaşılmıştır. Bunun neticesinde zaten kopuk olan halk ve bürokrasinin arası giderek daha da fazla açılmıştır (Göksu, 2000, s. 381). Hatta bu dönemlerde II. Abdülhamid'e karşı düşmanlık duyguları besleyen birçok romanın da (Menfi - Fazlı Necib, Jön Türk - Ahmet Mithat Efendi, İsyân - Mehmet Celal, Jönler - Bekir Fahri, Bir Hafıye Ailesi Yahut Mazlûm-ı İstibdad - Hasan Nadir Matmazel Angel - İrfan, Müsebbib - Safvet Nezihi vs.) ara ara "*ahlak düşkünü paşalar*" ile "*rüşvet yiyen memurları*" da hedef aldığı gözlemlenmektedir (Uğurlu, 2021, s. 343).

Tanzimat'ı ilan edenler Batı'nın ruhunu, sömürü olayını anlamadıkları, kendi kültürlerini köstekledikleri ve sadece yüzeysel manada Batılı oldukları gerekçesiyle sert eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu eleştirileri yapan Ziya Paşa ve Namık Kemal liderliğindeki Yeni Osmanlılar, Tanzimat destekçilerinin hürriyetçi ve parlamenter eğilimleri anlamadıklarını iddia etmişlerdir. Onlara göre giyim kuşamın, eşyaların, evlerin stiline veya insanlar arası ilişkilerin Avrupalı olmasının bir manası yoktur. (Mardin, 2014, s. 13).

¹ Günümüz Türkçesinde "*Yüce Kapı*" anlamına gelmektedir. Bâb-ı Âli, Osmanlı Devleti dönemindeki sadrazam sarayıdır. Özellikle 1850-1870 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin idari ve siyasi işlerinin yürütüldüğü bir merkez konumuna gelmiştir.

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı giderek bürokratik bir devlete doğru evrilmiş, merkez ve çevre arasındaki kopukluk giderek artmıştır. Bürokratik örgütlenme ihtiyacı, merkez ve taşralarda şubeleşmeyi gerektiren iş yükü, uzman memurlara da ihtiyacı artırmıştır ve memuriyet bir meslek haline gelmiştir. Bu dönemdeki merkezîyetçilik anlayışı Cumhuriyet'e kadar artık ülkenin bir olgusu olarak kalacaktır (Turhan, 2014, s. 62).

II. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BÜROKRASI

Bir kesim tarafından “gericilik” ya da “istibdat dönemi” olarak nitelendirilse de günümüzde artık II. Abdülhamid döneminin aslında mühim bir modernleşme evresi olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Bilhassa devlet yapılanması konusunda II. Abdülhamid devrinde çok önemli değişimler yaşanmıştır. İçerisinde her ne kadar birtakım çelişkiler barındırsa da Tanzimat devrinde başlayan patrimonyal bürokrasiden hukuki-rasyonel bürokrasiye geçiş süreci II. Abdülhamid'in döneminde de devam etmiştir (Mardin, 2020, s. 250).

Tanzimat zihniyetine sahip olan bürokratları ülkeyi yıkıma götüren en büyük etkenlerden biri olarak gören II. Abdülhamid (Serbestoğlu ve Temizer, 2021, s. 427), tahta geçtikten sonra otoriteyi tekrar sarayın eline geçirmiştir. Bâb-ı Âli'yi devreden çıkarmış ve sarayı yeniden devlet işlerinin merkezi yapmıştır. Bu da bürokrasi ve saray arasındaki hesaplaşmanın son hamlesi olarak yorumlanmıştır (Akyıldız, 2004, s. 165). II. Abdülhamid, hükümet ile ilgili işleri hiçbir zaman nazırlara veya sadrazama bırakmamış; hükümet ve bürokrasi üzerinde mutlak bir otorite tesis etmiştir. Hem merkez idaresinde hem de vilayet idarelerinde II. Abdülhamid'in otoritesi net bir şekilde hissedilmiştir. Hem adem-i merkezîyetçiliğe hem de yetki genişliğine karşı duran II. Abdülhamid yerel yönetici kadroları üzerinde sıkı bir kontrol kurmuştur. Bürokratik hiyerarşiyi yok saymıştır. Bu doğrultuda taşraya yapılan atamalara bizzat müdahale etmekten de çekinmemiş, taşradaki yöneticiler ile bizzat yazışmalar gerçekleştirmiştir. Merkez ve vilayetler arası bürokratik hiyerarşiyi aşan, taşra ile sultanı direk bağlayan alternatif iletişim kanalları geliştirmiştir (Çetinsaya, 2016, s. 376-378). Aslında II. Abdülhamid bir nevi Yıldız Sarayı'nda bizzat kendisine bağlı olacak alternatif bir bürokratik teşkilatlanma yaratmıştır (Serbestoğlu ve Temizer, 2021, s. 436).

II. Abdülhamid, her ne kadar kendisine sadık bir bürokratik teşkilatlanma kurmak istemiş olsa da Osmanlı bürokrasinin kendi kendisini yenilemesine ve geliştirmesine engel olmamıştır. Osmanlı'da feodalizm, aristokrasi veya burjuva sınıfı bulunmadığı için, devlet otoritesine karşı bir muhalefet ancak bürokrasi kanadından gelmiştir (Kabaklı, 2002, s. 43). Batı tipi yüksekokullarda yetişen bürokratlar, Fransız Devrimi'nin ideolojik ruhundan etkilenerek II. Abdülhamid'in otokrasisine karşı muhalefetin odak noktasını teşkil etmişler ve bürokrasinin muhalif geleneğini sürdürmüşlerdir (Kırmızı, 2007, s. 70). Bürokrasi, değişimle ilgili tüm fikirlerde belirleyici rol oynamış ve geleceği inşa etmeye başlamıştır. Yani II. Abdülhamid'in açtığı okullarda yetişen bürokratlar da II. Abdülhamid'e karşı muhalefet hareketlerinde rol almışlardır.

Tıbbiye öğrencilerinin örgütlü muhalefetleri ile başlayan, ardından Mülkiye ve Harbiye'den de kendisine destek olarak kurulan gizli örgüt İttihat-ı Osmanlı, daha sonra kendisini İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak tarihe yazdırmıştır. Bu cemiyetin üyeleri çoğunlukla askeri bürokrat olsa da azımsanmayacak derecede sivil bürokrasi mensubunun bulunduğu üst düzey bürokratlardan oluşmaktadır. Bu okullardan mezun olup önemli makamlara atanan bürokratlar, ülkenin her yerinde etkili olmayı başarabilmiş ve cemiyet üyelerini devlet idaresinin önemli noktalarına yerleştirmeye çalışmışlardır (Göçek, 1999, s. 175). Nihayetinde de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası iktidar ne sarayın ne de Bâb-ı Âli'nin değil; tamamen İttihat ve Terakki'nin güdümüne girmiştir (Eryılmaz, 2002, s. 136). Hızla güçlenen İttihat ve Terakki, nihayetinde 1908 yılında II. Abdülhamid'i II. Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda bırakmıştır.

II. Abdülhamid'in baskıcı ve tek adam rejiminden oldukça rahatsız olan ve bu gerekçe ile II. Meşrutiyet'i ilan ettiren ve hatta II. Abdülhamid'i de tahttan indiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi rahatsız olduğu uygulamaları yürütmeye devam etmiştir. Siyasi otorite tekrar sarayın elinden bürokrasinin özellikle de askeri bürokrasinin eline geçmiştir. İttihat ve Terakkicilerin en az II. Abdülhamid kadar baskıcı ve merkezîyetçi yönetimleri, o boyuta gelmiştir ki yapılan ikinci seçimler "*sopalı seçimler*" olarak adlandırılmıştır (Ortaylı, 2017, s. 18). Bu durum da aslında Prens Sabahattin'in "*tarzı terbiyemizden doğan aczin mahsulü*" yorumunu doğrular niteliktedir.

III. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN YÖNETİM ANLAYIŞI

II. Abdülhamid'in idarecilik açısından ve kişisel açıdan gelişimindeki mihenk taşı şüphesiz ki amcası Abdülaziz eşliğinde yaptığı Avrupa seyahatidir. Bu seyahat ile dönemin en modern ülkelerini, en gelişmiş teknolojilerini yakından tanımıştır. Bu gezi esnasında Almanların yönetimlerini ve askeri disiplinlerini oldukça beğenen II. Abdülhamid, saltanatı esnasında Osmanlı ordusunun eğitimini Alman subaylara emanet etmiştir (Koloğlu, 1987, s. 65). Onun en çok ehemmiyet gösterdiği konu subay yetiştirme sisteminin modernleştirilmesi olmuştur (Mardin, 2020, s. 218).

II. Abdülhamid kendinden önceki yakın dönem padişahların tersine, kontrolü şahsında toplamış, devlet işlerinde hükümetten ziyade sarayı ön planda tutmuştur. Bilhassa değerlendirme ve istihbarat konularında tek karar organı olarak kendisi yer almıştır (Özaydın, 2014, s. 438). Yıldız Sarayı içerisinde bulunan daire bölümleri arı kovanı biçiminde Yemen, Üsküp, Libya ve Rumeli'yi hem temsil eden hem de kendisine bağlayan bir mihrak noktası şeklindedir. Bu bağlantı noktası incelendiğinde şekli ile sarayın isminin örtüştüğü görülmektedir (Kısakürek, 1981, s. 394). Kuşkusuz ki bu katı bir merkezîyetçilik ifadesidir.

Zaten II. Abdülhamid, hiçbir zaman istemediği iki meşrutiyet ilan etmek zorunda kalmıştır. Her iki meşrutiyetin de Yeni Osmanlılar tarafından ilan ettirildiği söylenebilir. Nitekim özellikle Mithat Paşa etrafında şekillenen ve Yeni

Osmanlıların desteğiyle başarılı olan I. Meşrutiyet'in ilanı ile Yeni Osmanlıların etkisi altında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları ile başarılı olan II. Meşrutiyet'in ilanı benzer niteliktedir. I. Meşrutiyet'i II. Abdülhamid, Genç Osmanlıların dağılması, Mithat Paşa'nın sürgünde olması ve ordunun da savaşa uğraşması sonucu kolayca sonlandırmıştır (Kızıltan, 2006, s. 271). II. Meşrutiyet'in, birincisinden farklı olarak saltanattan Cumhuriyet'e geçiş noktasında bir köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. (Oğuz, 2013, s. 118).

II. Abdülhamid'in baskıcı tek adam yönetimini ve baskıcı kişiliğini onun kişisel bir özelliği olarak ele almak yanlış olacaktır. Baskıcılık bir yana dursun, II. Abdülhamid devri, 1839 yılından beri yapılan ve yapılmaya çalışan değişikliklerin toplandığı bir odak noktası devridir (Mardin, 2014, s. 91). Nitekim II. Abdülhamid hem istibdat döneminin padişahı hem de demokrasi denemelerinin padişahı olarak tarihe geçmiştir (Oğuz, 2013, s. 109).

A. DIŞ POLİTİKAYA İLİŞKİN YÖNETİM YAKLAŞIMI

II. Abdülhamid Osmanlı'nın en zor dönemlerinde tahta çıkmış, ancak zekâsı ve kabiliyeti sayesinde böyle bir dönemde bile uzun süre boyunca tahtta kalmayı başarmıştır. Elbette bu başarının temel anahtarı dış politikada izlediği siyaset olarak yorumlanabilir. Aslında II. Abdülhamid'in Avrupa'ya karşı tavrı daima zarafet ve nezaket içerisinde ancak bir o kadar da soğuk ve uzakta tutucu olarak yorumlanabilir (Kısakürek, 1981, s. 345). Nitekim şehzadelikten itibaren Avrupa'yı yakinen gözleyen, zaafalarını ve gücünü analiz eden II. Abdülhamid'in denge ve tarafsızlık siyaseti aşağıda sıralanan birtakım ilkelere dayanmaktadır:

Tablo 1: II. Abdülhamid'in Dış Politikada İzlediği Siyasetin İlkeleri

Merkeziyetçilik	İhtilaflardan faydalanma
Tarafsızlık	Barış
Denge	Gönül alma
Bağımsızlık	Taviz
Korkutma (Gerekirse şiddet veya tecrit)	

Kaynak: Arpacı, S. (2005). Sultan Abdülhamid. İstanbul: Işık Yayınları, s. 49.

Herhangi bir devlete yakınlaşmaktan dolayı başka bir devletin düşmanlığını kazanmak II. Abdülhamid'in istediği bir durum değildir. Bu nedenle tarafsızlık ilkesinin üzerinde durmuştur. Avrupalılardan gerçek anlamda bir dost kazanamayacağını gayet iyi bilen II. Abdülhamid, İslamcılık (ya da Osmanlılık) hayalinin önündeki en büyük engelin İngiltere olduğunu da gayet iyi bilmektedir. Bu nedenle de denge siyaseti önem kazanmıştır. İngiltere halifeliği Osmanlı'dan alıp sözünü geçirebildiği bir bölgeye naklederek himayesine almaya ve böylece tüm Müslümanları yönlendirmeye çalışmaktadır (Çabuk, 2004, s. 302).

II. Abdülhamid, halifelik makamını özellikle İngiltere ve Rusya'ya karşı kullanarak korkutma ilkesini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Dünyanın her yerindeki Müslümanlarla iyi ilişkiler kurmak, halifelik makamının nüfuzundan

faydalanmak ve Müslümanları tek çatı altında toplamak fikirleri de hilafet makamının etkinliğini gösterebilecek en uygun yöntemlerdir (Eraslan, 2000, s. 375). Nitekim I. Selim'den sonra ilk defa İslam Birliği düşüncesi devletin en mühim politikalarından birisi olmuştur (Özaydın, 2016, s. 439). II. Abdülhamid'in "*Halife-i Müslimîn Zıllu'llah Fi'l-arz*" yani "*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*" anlamına gelen hem Panislamcı hem de mutlak monarşi görüşlü bir unvanı kullanması da aslında bu konudaki niyetini göstermektedir (Ortaylı, 2008, s. 199). Ancak Mardin'e göre özellikle 1890 öncesi Panislamist bir politikanın varlığından söz etmek zordur ve hatta bu tarih sonrası da Panislamizm adına çok ciddi girişimler yapılmamıştır. II. Abdülhamid'in asıl amacı Osmanlılık ilkesinin egemen kılınmasıdır (Mardin, 2004, s. 72).

II. Abdülhamid'in uluslararası diplomaside İngiltere ve Rusya'ya karşı kullandığı bir diğer yöntem de Almanya ile yakın ilişkiler kurmak olmuştur. Onun döneminde Almanya ile kurulan yakın ilişkiler devletin dağılmasına kadar devam etmiştir (Altunay Şam ve Arslan, 2018, s. 2903). Ayrıca Almanya'nın Müslüman devletlere karşı sömürgeci bir politika benimsememiş olması da, II. Abdülhamid'i Fransa, İngiltere ve Rusya'ya karşı Almanya ile ilişki kurmaya iten bir başka neden olmuştur (Özcan, 2019, s. 121). Hem askeri hem de sivil bürokraside modernleşme amacıyla ilk defa 1882 yılında Osmanlı topraklarına getirilen Alman mülki ve askeri memurlarının etkileri, askeri ve kültürel Osmanlı Devleti'nde derin izler bırakmıştır (Eraslan, 2019, s. 132).

Özellikle Ermeni konusunda İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü bozma çabalarını kısa süre içerisinde fark eden II. Abdülhamid buna karşılık olarak İngiltere sömürgelerindeki Müslüman toplulukları harekete geçirebilmek için Panislamizm düşüncesini ön plana çıkarmıştır. Buradaki temel amacı Batı emperyalizmine karşı İslam Birliği etrafında tüm Müslümanların örgütlenmesini sağlamaktır. Ancak bunu da tehlikeli eylemler gerçekleştirerek değil her zaman bir eylem potansiyeli halinde bulundurarak gerçekleştirmiştir (Özaydın, 2016, s. 439). Ayrıca Anadolu Ermenilerinin hamisi olarak kendini dünyaya tanıtan İngiltere; bu olaylarda Ermenilere sürekli cesaret vermiştir. Yine çok sağlam bir denge politikası izlemek zorunda kalan II. Abdülhamid ise, Ermenilerin karşısına Kürtleri çıkararak İngiltere'ye cevap vermiştir (Ergül, 1997, s. 28).

19. yüzyılın başlarında Batılı ülkelerin Orta Doğu petroleri üzerindeki mücadelesi sürmekte iken, Amerikalı bir petrol şirketi olan Amerikan Standart Oil de bu mücadeleye katılmıştır. Bu da Osmanlı'dan imtiyaz koparabilme mücadelesine ivme kazandırmıştır. Başta Osmanlı'nın petroleri ile ilgilenmeyen ABD, Avrupalı devletlerin bu pastayı bölüşmelerine izin vermek istememiş, özellikle Ermeni meselesini de kullanarak bölgede petrol imtiyazı elde etmiştir. Bu olay, Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu petroleri üzerinde kuracağı uzun süreli siyasetin temellerini atmıştır. (Kutlu, 2007, s. 15). Amerika'nın hızlı büyümesini iyi analiz eden II. Abdülhamid, ABD içerisinde Müslüman bir lobi oluşturmayı hedeflemiştir. Bunu da "*Alperenler*" aracılığı ile gerçekleştirmek

isteyen II. Abdülhamid, Çolak'a göre özellikle ezilen siyahi nüfus arasında İslam'ın yaygınlaşmasına vesile olmuştur (2007, s. 84).

B. İÇ POLİTİKAYA İLİŞKİN YÖNETİM YAKLAŞIMI

Her ne kadar kendisine dair gerici ve modernleşme karşıtı bir imaj yakıştırılsa da II. Abdülhamid dünyadaki son teknolojik ve bilimsel gelişmeleri yakından takip etmiş ve bunların Osmanlı coğrafyasında da gerçekleşmesi için çaba göstermiştir. O, Batıcılığı teknik sistem, idari yapı, askeri sistem ve eğitim sistemi konusunda örnek alma şeklinde yorumlamış; Batı'nın tarzını değil fikirlerini anlamıştır (Mardin, 2014, s. 15). Örneğin, Gültekin'in (2021, s. 124) Osmanlı İmparatorluğu'nda yapay uzuvların (modern protezlerin) üretimine ne zaman başladığına dair yapmış olduğu bir araştırma sonucunda, üretimlerin II. Abdülhamid döneminde başladığı tespit edilmiştir.

Genel anlamda II. Abdülhamid'in amaçları arasında, Batı'nın teknolojisini ve ilmini almak ancak Batı'nın kültürel değerlerinden halkı uzak tutarak İslamiyet'in temelleri üzerinde Osmanlı'yı eski heybetli günlerine geri kavuşturmak öne çıkar (Arvasi, 2011, s. 50). Halifelik makamını çok önemseyen II. Abdülhamid hem İslam'ı korumak, hem ahlakı korumak hem de halk ve saray arasındaki mesafeyi kaldırmak istemektedir. Bu amaçla 28 Mart 1889 tarihinde toplumda "*sarhoşların sayısının artması*" ve içkinin toplumu kötü etkilediğini düşünmesi sonucu içki satılmasını ve meyhane açılmasını yasaklamıştır. Gayrimüslim mahallelerine müdahale edemediği için bu bölgelere Müslümanların girmelerini engelleyecek zaptiye nazırları görevlendirmiştir. Batı taklitçiliği tehdidi ile karşı karşıya kalarak İslam dinini ikinci plana itmeye başlayan toplumu artan fuhuş, kumar ve hırsızlık gibi olaylardan uzak tutmaya çalışmıştır. Bunun için de bilhassa mübarek günlerde, umumi yerlerde tedbirler alınması konusunda talimatlar vermiştir (Osmanlı Ansiklopedisi, 1995, s. 16-18). II. Abdülhamid, Batı'daki yenilikçi uygulamaların, Osmanlı'daki sosyal yapının muhafaza edilerek de toplumda uygulanabileceğini ve modernleşmenin gerçekleştirilebileceğini ispat etmek için birçok faaliyet gerçekleştirmiştir. (Demirci Akyol, 2013, s. 45).

Batılı devletlerin kendi aralarında imzaladıkları Londra Protokolü'nü Osmanlı'ya sunarak bilhassa Balkan Hristiyanları için talep ettikleri ıslahatlar Osmanlı Hükümeti tarafından reddedilmiştir. Ret cevabının ardından Rusya'nın savaş ilan etmesi ile Osmanlı büyük sıkıntılar yaşayacağı bir döneme girmiştir. Başından beri savaş yanlısı olmayan II. Abdülhamid, bu savaşın çıkmasını da gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı kapatmıştır. Ancak bu meclisin kapanmasının sadece görünen gerekçesidir (Kızıltan, 2006, s. 271).

II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'yi askıya alması, Meclis-i Mebusan'ı kapatması meşrutiyet taraftarı olan Genç Osmanlıları ve destekçileri İngilizleri hayli kıskırtmıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamid'i tahttan indirmeye yönelik birçok girişim gerçekleşmiştir. Bu süre zarfında da Genç Osmanlıların bir uzantısı olarak kabul edilen Jön Türk hareketi tekrar örgütlenmeye başlamış, hatta ilerleyen

günlerde bu hareketin büyük bölümü İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde örgütlenmişlerdir. İsimleri ve örgütlenmeleri değişse de tüm bu hareketlerin temel amacı meşruti bir hükümet kurarak padişah yetkilerini sınırlandırmaktır (Kocabaş, 1991, s. 31).

Emperyalist güçlerin Osmanlı'yı hem toprak anlamında hem de kültürel anlamda parçalamak istediği bir dönemde, tabii olarak II. Abdülhamid tamamen bağımsız bir basın faaliyetine de müsaade edememiştir. Batılılaşmanın yanlış anlaşıldığı, Osmanlı'nın ve İslamiyet'in değerlerinin Türk toplumunda da tartışılmaya başlandığı, toplumun ahlaki ve kültürel olarak yozlaşmaya başladığı böyle bir dönemde II. Abdülhamid'e göre sansür uygulamaları da elzem bir hal almıştır.

Dâhili ve harici birçok düşman ve entrika ile yüzleşmek zorunda kalan, defalarca suikast ve tahttan indirme girişimlerinin hedefi olan II. Abdülhamid, geniş bir istihbarat ağı kurma zorunluluğu hissetmiştir. İstihbarat teşkilatı sayesinde II. Abdülhamid hem ülke içi hem ülke dışında şahısları, kuruluşları ve diğer devletleri yakından incelemiş ve onlara karşı akıllıca hamleler geliştirmiştir. Ancak bu hamleler her zaman bir mücadele şeklinde değil bazen de ödüllendirme yöntemleriyle merkeze yaklaştırılarak kontrol altına alma şeklinde uygulanmıştır (Talay, 2007, s. 125). II. Abdülhamid gerektiğinde kendisini tahta geçirenleri tasfiye etmiş, gerektiğinde de Mithat Paşa destekçisi olduğunu bildiği kişilerle çalışmayı sürdürmüştür (Çetinsaya, 2016, s. 371).

Tüm bunların yanı sıra II. Abdülhamid, doğum, ölüm, nikâh gibi olayların belediyelerce kayıt altına alınmaları sağlanmıştır. Nüfus kâğıdı, posta, pasaport, tayin ve terfi işlemleri konularında nizamnameler yaparak bu alanlarda da bir düzenleme sağlanmıştır (Özaydın, 2016, s. 450). Kuşkusuz bu işlemler de yine bürokrasinin aktif rol alması gereken işlemlerdir.

C. EKONOMİYE İLİŞKİN YÖNETİM YAKLAŞIMI

Hem ülkesini hem de dünyayı çok iyi analiz eden II. Abdülhamid, şehzadelik günlerinden itibaren kendisini iktisat alanında bir hayli geliştirmiştir. 1838 Balta Limanı Antlaşması nedeniyle Avrupa devletlerinin izni olmadan gümrük duvarlarını yükseltme imkânı olmadığı için Osmanlı'nın kendi kendine yeten korumacı bir model ile yönetileceğini düşünmüş ve bu doğrultuda hamleler yapmıştır. Dünyadaki liberalleşme eğilimlerinin karşısında sert bir şekilde tavır gösteren II. Abdülhamid'e göre Osmanlı'nın liberalleşmesi er ya da geç devletin tasfiyesine neden olacaktır (Sayar, 1986, s. 397). II. Abdülhamid, özellikle mali sistemi hiçbir zaman bürokrasinin eline bırakmamış, ıslahat komisyonları ile yönlendirmiş ve denetlemiştir (Bayraktar, 2010, s. 69).

Dönemin olumsuz şartları altında ağır bir borç yükü altında kalan devletin dış borçlarını ödemek II. Abdülhamid'in temel amacıdır. Bu sayede hem devletin mali itibarını kurtarmak hem de dış ülkeler için büyük bir koz ve baskı aracı olan borç yükünden kurtulmak hedeflenmiştir. Ayrıca sağlık, bayındırlık, sınai, ticari ve

zirai alanlarda yatırımlar yaparak da kalkınma ve gelişme sağlamak amaçlanmıştır (Akarlı, 1999, s. 258; Çabuk, 2004, s. 291).

Yukarıda bahsedilen ekonomik amaçları doğrultusunda II. Abdülhamid, Aralık 1881'de Düyun-u Umumiye İdaresi'ni kurmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi hem Osmanlı (%93) hem de alacaklı Avrupalı ülkelerin temsilcilerinden (%7) oluşan bir kurulla yönetilmiştir. Bu idarenin kuruluş sebeplerinden bir diğeri ise kamu yönetiminde yaşanan çöküş olmuştur. Nitekim bazen memur maaşlarını bile ödeyemeyen devlet, memurları “başlarının çaresine bakmaya” yönlendirir bir duruma gelmiştir. Bu da bürokraside büyük bir yozlaşmaya neden olmuştur. Kurulan bu idarenin büyük çoğunluğu, Osmanlı bürokrasisindeki memurlardan oluşturulmuştur. Farklı bir tutum izleyerek hem namuslu hem de etkili bir idare örneği teşkil eden Düyun-u Umumiye için öncelikle iyi memurlar seçilmiş, iyi bir yetiştirme programı uygulanmış, maaşlar yüksek ve düzenli ödenmiş, iyi bir teftiş sistemi ile başarılı olanlar ödüllendirilmiş, olmayanlar da görevden uzaklaştırılmıştır (Gürsoy, 1984, s. 39).

D. EĞİTİME İLİŞKİN YÖNETİM ANLAYIŞI

II. Abdülhamid, eğitimi yaygınlaştırmak, merkezileştirmek ve toplumu gelecek çağlara hazırlamak istemiştir. Nitekim onun döneminde yapılan en önemli faaliyetlerin başında ilköğretimin zorunlu hale gelmesi ile kız ve erkek çocuklarının eğitim haklarının hukuken temellenmiş olmasıdır (Bolat, 2020, s. 137). Tanzimat döneminde başlatılan sivil ve Batı modeli eğitim projesi, II. Abdülhamid zamanında uygulamaya konulmuş; Hicaz dışındaki tüm vilayetlerde idadiler (lise düzeyi) açılmıştır. Bu okullarda da pozitif ilimlere öncelik verilerek laik bir eğitim politikası izlenmiş ve böylece Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın Osmanlılık kimliğinde birleştirilmesi hedeflenmiştir (İnalçık, 2020, s. 32).

Özellikle ülkede faaliyet gösteren yabancı misyonerlere karşı bir denge oluşturan II. Abdülhamid dönemi reformları aslında Tanzimat döneminin devamı niteliğindedir (Ortaylı, 2002, s. 324). Bu nedenle de kurulacak olan okullar için temel öncelik milli düşüncenin ön planda tutulması olacaktır (Arslan, 2013, s. 115). Önceliği Müslümanların kalabalık olduğu yerlere vererek iptidai² mekteplerinin açılmasını hedefleyen II. Abdülhamid, her ne kadar azınlıklar ile kaynaşmanın sağlanacağı büyük okullar açıp Osmanlılık bilincini aşılacak istemişse de dönemdeki ayrımcılık düşünceleri nedeniyle bu hedefinde başarılı olamamıştır (Palalı, 2021, s. 88). Yine aynı hedef doğrultusunda resmi okulların müfredatına koyulan “ahlak” derslerinde Osmanlı'nın tüm unsurları ile eşit olduğuna ve farklılıklara rağmen birlikte yaşamının mümkün olduğuna dair vurgular yapılmıştır (Zengin, 2020, s. 385).

Asıl amacı uyruklarının genel eğitim düzeyini yükseltmek ancak bunun yanında da siyasal düşünceler konusunda yaşanan hareketlenmeleri durdurabilmek

² İlkokul

(muhalif fikirleri baskılayabilmek) olan II. Abdülhamid (Mardin, 2020, s. 218), Mekteb-i Mülkiye'ye güvenebileceği bürokratlar yetiştirebilmesi için çok önem vermiştir. Ancak kendi aleyhinde bazı söylemler duyduğunda birkaç hocayı okuldan uzaklaştırmış, edebiyat tarihi derslerini çıkarttırmıştır. Bunun yerine Mülkiye mezunlarının dindar olmaları için kelim, fıkıh, tefsir ve ahlak dersleri görmelerini sağlamıştır (Sakaoğlu, 1991, s. 100).

Bu dönemde bilhassa teknik ve mesleki eğitim verecek okulların açılması öncelenmiştir (Gönüllü, 2019, s. 179). Hatta Damlıbağ (2021, s. 97) bir araştırmasında, II. Abdülhamid döneminde elektrik eğitimi almak için (telgraf eğitimi başta olmak üzere) on beş kişinin Fransa'ya, üç kişinin Almanya'ya, iki kişinin Macaristan'a, bir kişinin İngiltere'ye ve bir kişinin de Belçika'ya gönderildiğini ileri sürmektedir. Yaşadığı dönemi her anlamda çok iyi takip ve analiz eden II. Abdülhamid, birçok alanda modern mektep kurduğu gibi, güzel sanatlar alanında da mektep kurmayı unutmamış; Sanay-i Nefise Mektebi'nin kuruluşunu gerçekleştirmiştir (Soylu, 2019, s. 85). Özellikle batılı tarzda olacak ve kaliteli memurlar yetiştirebilecek yüksekokullar açan II. Abdülhamid döneminde ülkedeki eğitim kurumları büyük oranda bir ilerleme kaydetmiştir. II. Abdülhamid yapılan eğitime yönelik bazı faaliyetler aşağıdaki gibidir:

Tablo 2: II. Abdülhamid Yapılan Eğitime Yönelik Bazı Faaliyetler

II. Abdülhamid Yapılan Eğitime Yönelik Bazı Faaliyetler	
<ul style="list-style-type: none"> •Lisan mekteplerinin açılması •Mekteb-i Mülkiye'nin açılması •Mekteb-i Maliye'nin açılması •Mekteb-i Hukuk'un açılması •Sanay-i Nefise Mektebi'nin açılması •Hendese-i Mülkiye'nin açılması •Darülmuallimin'i Aliye'nin açılması •Mekteb-i Ticaret'in açılması •Halkalı Mekteb-i Ziraat'in açılması •Deniz Ticareti Mektebi'nin açılması •Orman ve Maden Mektebi'nin açılması 	<ul style="list-style-type: none"> •Maarif-i Umumiye Nezareti düzeyinde eğitim işlerinin kurumsallaşması •Dilsiz Mekteplerinin açılması •Kız Öğretmen Mekteplerinin açılması •Meslek Okullarının açılması •Sanayi Mekteplerinin açılması •Deniz Harp Okulu'nun açılması •Askeri Tıp Okulu'nun açılması •Mekteb-i Harbiye'nin açılması •Askeri Baytar Okulu'nun açılması •Mekteb-i Tıbbiye-yi Mülkiye'nin açılması

Kaynak: Çabuk, V. (2004). Hedefteki Sultan II. Abdülhamid. (2. Baskı). İstanbul: Truva Yayınları: İstanbul, s. 290.

II. Abdülhamid döneminde 10 bine yakın ilkokul düzeyinde okul açılmıştır. Bunun yanı sıra öğretmen okulları da açılarak eğitimci kadroların yetiştirilmesine başlanmıştır. Ortaokul düzeyinde eğitim veren rüştiye sayısı bu dönemde 900'e ulaşmıştır. Aynı zamanda lise düzeyi eğitim verecek olan idadi ve sultaniler açılmaya başlanmıştır ve eğitim faaliyetleri bugünkü anlamıyla bir bakanlık altında kurumsallaştırılmıştır (Uğurluel, 2018, s. 143). II. Abdülhamid döneminde ilk defa kız okulları da açılmaya başlanmış ve II. Abdülhamid tarafından büyük destek almıştır (Armağan, 2006, s. 232). Modern anlamda

merkezi eğitim teşkilatı sistemi II. Abdülhamid zamanında kurulmuş ve günümüze kadar kendini muhafaza etmiştir (Özaydın, 2016, s. 449).

II. Abdülhamid, şüphesiz ki eğitime çok fazla önem vermiştir. Onun devrinde Osmanlı'da hem farklı niteliklerde hem de yüksek sayılarda okullar açılmıştır. Ülkede mevcut durumda olan misyonerlerin okullarına karşı bir denge oluşturmak II. Abdülhamid'in amaçlarından birisidir. Bu nedenle de kurulacak okullarda milli düşüncenin, İslami değerlerin ve maneviyatın yüksek düzeyde tutulmasını istemiş; eğitimi hem olabildiğince yaygınlaştırmış hem de merkezileştirmiştir. Merkezileştirme doğrultusunda da bugünkü anlamıyla Milli Eğitim Bakanlığı niteliğindeki Maarif-i Umumiye Nezareti altında eğitim faaliyetlerini toplamış ve kurumsallaştırmıştır. Batılı anlamda teknik ve mesleki eğitim verecek okulların üzerine düşmüş, aynı zamanda güzel sanatlar alanında eğitim verecek bir okulun da açılmasını sağlamıştır.

E. ADALET HİZMETLERİNE İLİŞKİN YÖNETİM ANLAYIŞI

Bütün alanlarda kontrolü kendi elinde toplayan, her faaliyeti ve kurumu direk saraya bağlayan II. Abdülhamid'in yargı rejimine dair yaptığı düzenlemeler ilgi çekicidir. II. Abdülhamid, kendi dönemine kadar vilayet yönetiminin emrinde çalışan mahkemeleri bağımsız hale getirmiştir. Ancak yine de kontrolü tam olarak elden bırakmak istemeyen II. Abdülhamid, bunun için taşralarda ve merkezde adliye müfettişlikleri oluşturmuş, hapisane hizmetlerini bir disipline oturtmuş, mahkeme harçlarında birlik tesis etmiş ve yerel yöneticilerin mahkeme işlerine müdahale edebilmelerinin önünü kapatmıştır. Böylece de yerel bürokratların mahkemelerin işlerine müdahale edebilmelerini engellemiştir. Hukuk ve ceza birimlerini birbirinden ayırdığı bu dönemde, kanun koyucu erkin (Padişah) haklarını savunmak amacıyla da savcılık kurumu oluşturulmuştur (Talay, 2007, s. 93).

F. ASKERİYEYE İLİŞKİN YÖNETİM ANLAYIŞI

II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından yapılan düzenlemeler, askerlik müessesesinde de birçok köklü değişime neden olmuştur. Önceden ocağa dayalı olan ve profesyonel askerlik yöntemi uygulanan Osmanlı'da ocak kalktıktan sonra askerlik görevi bir ödev sayılmıştır. Özellikle Tanzimat'ın getirdiği eşitlikçi anlayış, Osmanlı tebaasına ait her bireyin askerlik yapmasını zorunlu hale getirmiştir (Kara ve Çatma, 2017, s. 355). 1886 yılında da askerlik hizmetinin daha kurumsal bir anlayışa geçmesi için asker alma kanunu ve mükellefiyet sistemi getirilmiştir (Özaydın, 2016, s. 450).

II. Abdülhamid'in askeri alanda gerçekleştirdiği en büyük reformlardan birisi kuşkusuz ki Bâb-ı Serasker kurumunu Harbiye Nezareti'ne çevirmektir. Günümüz Genel Kurmay Başkanlığı görevini gerçekleştirmesi için Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'ni kurmuştur. Kurmaylık sınıfını ve esaslarının getirilmesini sağlayan II. Abdülhamid, aynı zamanda yüksek askeri rütbeleri düzenlemiştir. Askerlerin Alman subayları tarafından eğitilmesi gerektiğine karar

vermiş ve bu kararını uygulamaya geçirmiştir. Ayrıca askeri üniformaları da “*uygun*” bir hale getirmiştir (Özaydın, 2016, s. 450).

Doğuda Ermeni ve Kürt isyancıların saldırgan tutumlarını engellemek için Kürt aşiretlerinin beyleri ve çocuklarından oluşan Hamidiye Alayları ismiyle anılan mahalli askeri birlikler kurmuştur. Böylece İslam kardeşliği politikasını yaymayı, Ermeni oyunlarını engellemeyi, merkezi otoriteyi güçlendirmeyi ve bölgedeki insanları istihdam etmeyi amaçlamıştır (Özaydın, 2016, s. 450). Ayrıca bu sayede Doğu Anadolu’da da bir kolluk kuvveti oluşturulmuş olacak, Kürt nüfusun entegrasyonu sağlanacak, iç güvenlik tahsis edilecek ve dış tehditlerle mücadele edilebilecektir (Aytar, 1992, s. 68). Tüm bunların yanında Hamidiye Alayları, Panislamist politikanın en güçlü yürütme araçlarından birisi olacaktır (Kodaman, 2011, s. 392). Ancak Hamidiye Alayları büyük oranda suistimal edilmişlerdir. Sadeddin Paşa’nın 1896 tarihinde yazdığı hatıralarında Hamidiye Alay mensubu Kürt aşiretlerinin birbirleri ile çatışmalara girdikleri; bu çatışmaların da yörede Ermenilerden çok Müslümanlara zarar verdiği anlaşılmaktadır. Hamidiye Alayları, bölgede bulunan Ermeni Köylerine de Kürt Köylerine de yağmalar yapmaya başlamışlardır (Ekinci, 2018, s. 196).

Hamidiye Alayları ile günümüz Türkiye’inde PKK ile mücadele amacıyla kurulan köy koruculuğu sisteminin dinamiklerinin aynı olduğu düşünülmektedir. Nitekim doğu ve güneydoğu bölgelerinde hala daha güçlü bir merkezi otoriteden ve kültürel entegrasyondan bahsetmek pek mümkün değildir. Bu bölgede yaşayan nüfus birçok etnik veya dini gruptan oluşan karma bir yapıdadır. Köy koruculuğu da Hamidiye Alayları gibi yerel askeri potansiyeli ordunun gücüne eklemek amacıyla kurulmuş; görevleri de iç güvenliğin tesisi olarak tanımlanmıştır (Gülşen, 2019, s. 109).

II. Abdülhamid taşralardaki mahalli güçlerin (eşraf) ve resmi güçlerin (ordu, vali, kaymakam) kendi anlayışı doğrultusunda hareket etmelerini istemiş ve onlara da merkezi sistemi benimsetmeyi amaçlamıştır. Hamidiye Alayları’nın kurulması da bu doğrultuda yaptığı hamlelerin bir örneğidir (Kodaman, 1979, s. 429). Bu alaylar sayesinde bölgedeki Kürt aşiretlerinin padişaha bağlanması, disipline edilmesi ve merkezi güce fayda sağlamaları ve merkezi otoritenin halka da hissettirilmesi de sağlanması hedeflenmiştir (Kodaman, 2010, s. 137).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Özellikle Tanzimat sonrası dönem, yönetsel, örgütsel ve zihinsel açıdan Osmanlı Devleti’nde büyük ve radikal yeniliklerin yeşerdiği bir dönem olmuştur. Osmanlı bu dönemden itibaren giderek bürokratik bir devlet halini almış; bürokrasi ve halk arasındaki uçurum da büyümüştür. Artan ihtiyaçlar doğrultusunda kurumların merkezde ve taşralarda şubeleştirilmesi, memurların uzmanlaştırılması, memur istihdamının artırılması ve memurluğun bir meslek olması adına adımları atılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Çökmekte olan bu devletin kurtuluşu hem Batıcı bir yönetim hem de merkezi bir yönetim yapılanmasında görülmüştür.

Nitekim Osmanlı, kuruluşundan çöküş döneminin başlangıcına kadar incelendiğinde, merkezîyetçi bir yönetim ve güçlü bir saltanat makamının olduğu anlaşılacaktır. Çöküş dönemi öncesinde de bu yapının artık zayıfladığı; bürokratların daha ön planda olduğu bir dönem karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'daki bürokrasinin niteliği, devletin dönemdeki durumu ile paralellik göstermiştir. Yani Osmanlı çöküş dönemine girdiğinde bürokrasi sayıca ve eğitim niteliği olarak kendini geliştirmiş ancak yolsuzluklar, kayırmacılıklar, rüşvetler artmış, bürokrasi kendini üstün görmeye başlamış ve topluma hükmetmek istemiştir.

Duraklama ve gerileme dönemlerinde giderek yiyici bir hal almış ve aciz bir vaziyete bürünmüş, Batı hayranı ve yolsuzluğa sapmış bürokrasinin bu yükselişini II. Abdülhamid tahta oturduğunda durdurmaya çalışmıştır. Siyasi otoriteyi yeniden bürokrasiden saraya almıştır. II. Abdülhamid, bürokrasiyi yenmesi gereken kemirici bir kanser olarak görmüş olsa da devlet yönetiminde bürokrasinin de gerekli olduğunun farkındadır. Bu nedenle kendine, saltanata ve halifelğe bağlı bürokratlar yetiştirmek istemiştir. Bilhassa Mülkiye gibi önemli makamlara eleman yetiştiren okulları baskı altında tutmuş, müfredatları ile yakından ilgilenmiştir. Ancak yine de özellikle Mülkiye'de kendi aleyhindeki fikirlerin filizlenmesini engelleyememiştir.

II. Abdülhamid döneminde defalarca demokrasi denemeleri yapılmış olsa da, her seferinde bir gerekçe ile yapılan düzenlemeler ya rafa kaldırılmış ya da tamamen göstermelik olarak yapılmıştır. Bu durum II. Abdülhamid'in Türk toplumunun henüz demokrasiye hazır olmadığını düşünmesinin bir neticesi olarak yorumlanabilir. Ya da hem iç hem de dış düşmanları böyle göstermelik hareketler ile oyalayarak zaman kazanma hamleleri olarak da değerlendirilebilir. Nitekim tahta gelir gelmez ilan ettiği Kanun-i Esasi aslında padişahın egemenlik hakkında herhangi bir kısıtlamaya yol açmamıştır. Tüm üst düzey bürokratlar doğrudan padişaha karşı sorumludur. Padişah yasamada da yürütmede de yargıda da üst düzey yetkilere sahiptir. Bu şartlar altında da halkın temsilcisi olanların, padişahı denetlemesi elbette ki mümkün değildir. Bilhassa dönemin en tartışmalı durumu olan *113. maddenin* de aslında padişahın hala ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Bu madde ile istediğinde olağanüstü hal ilan edebilecek ve istediğinde herhangi bir yargılama bile olmadan istediğini sürgüne gönderebilecektir.

Adem-i merkezîyete karşı her zaman kararlı ve olumsuz bir tutum sergileyen II. Abdülhamid, merkezîyetçi yapıdan verilecek en ufak bir tavizin bile devletin parçalanmasına neden olacağı görüşündedir. Bu doğrultuda da yerel yönetimler ve taşra teşkilatlanmaları üzerinde sıkı bir denetim kurma zorunluluğu hissetmiştir. Sultan ve yerel yöneticiler arasındaki bürokratik hiyerarşiyi bir kenara atmış, yerel yönetimleri direk kendisine bağlayan iletişim kanalları geliştirmiştir. Gerektiğinde de taşralardaki memuriyet atamalarına bizzat müdahalelerde bulunmuştur. Buradaki temel amacının da en alt kademedeki bürokrattan en üst

kademedekine otoritesini hissettirmek ya da tüm bürokratların kendisine olan sadakatlerinden emin olmayı istemek olduğu düşünülebilir.

Patrimonyal bürokrasi modelinin birtakım uygulamalarında Tanzimat dönemi sonrasında azalma görülmüştür. Bilhassa işe alım konusunda, patrimonyal bürokraside toplumsal statüye göre atamalar yapılırken, özellikle II. Abdülhamid döneminde, sadakat öncelikli olsa da, hem liyakate hem de sadakate dayalı atamalar yapılmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamid, Osmanlı'da bürokratların keyfi yönetim usullerini yıkmaya çalışmış ve bunu başarmıştır. Çoğu kurumda ciddi bir merkezileşme ve kurumsallaşma sağlayarak, birtakım faaliyetleri amirlere değil kurallara bağlamıştır. Bu bağlamda incelendiğinde Tanzimat sonrası olmak üzere bilhassa II. Abdülhamid döneminde bürokrasinin hukuki-rasyonel modele doğru evrildiği yorumu yapılabilecektir. Kendilerini halkın oldukça üstünde gören, iktidarı tekelinde bulunduran ve iktidarın nimetlerinden faydalanan zaman zaman da keyfi müdahaleler yapmaktan çekinmeyen Bâb-ı Âli'nin gücünü, güçlü bir merkezi otorite sağlayan II. Abdülhamid zayıflatmıştır.

Osmanlı'nın bürokratik mirası Cumhuriyet dönemine de intikal etmiştir. Özellikle de otoritenin hem karizmatik hem de geleneksel özellikleri devam ettirilmiş, merkezde güçlü bir lider ülkenin otoritesi konumuna getirilmiş, yoğun kırtasiyecilik ve bürokratik süreçler yönetim anlayışının bir felsefesi olmuştur. Bu da Osmanlı'daki patrimonyal geleneğin Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeniden canlandırıldığı izlenimi uyandırmaktadır. II. Abdülhamid'in ve Osmanlı'nın son dönemlerinin Panislamizm ideolojisi, Cumhuriyet döneminde milliyetçilik ideolojisi ile yer değiştirmiştir. Yani yönetici kesim, toplumu şekillendirmek için tutumunu değiştirmemiş, sadece doktrini değiştirmiştir.

II. Abdülhamid dönemi üzerine incelemeler yapılırken, şüphesiz ki hem dönemin şartlarını hem de II. Abdülhamid'in maruz kaldığı olayları da hesaba katmak gereklidir. İçeride şahit olduğu Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve şüpheli ölümü, V. Murat'ın şüpheli hastalığı, şahsına düzenlenen birçok tahttan indirme ve suikast girişimi, en yakınındaki makamlarda görev alan bürokratların ihanetleri, komplolar, entrikalar; dışarıda Bulgarlar, Yunanlar, Sırlar, Romanyalılar, Yahudiler, Ermeniler, Kürtler, İngilizler, Fransızlar, Ruslar ve hatta Orta Doğu petrolünün peşine düşen ABD, II. Abdülhamid'in devamlı düşünmek zorunda olduğu olgular olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid'in baskıcı rejimini yıkmak isteyen İttihat ve Terakki de iktidara geldiğinde II. Abdülhamid'den geri kalmamıştır. Cumhuriyet'in kuruluşu sonrası da aynı katı merkezizetçilik anlayışı devam etmiştir. Dönemin şartları ve tehditleri incelendiğinde aslında bunların hepsi doğal olarak karşılanabilir. Nitekim amcası Abdülaziz'in on beş yıl, ağabeyi V. Murad'ın üç ay kaldığı bir tahtta otuz üç yıl boyunca hüküm sürmüştür. Kendisinden sonra gelen V. Mehmed dokuz yıl, VI. Mehmed ise dört yıl tahtta kalabilmiştir. Yani II. Abdülhamid'in tahttan inmesi sonucu imparatorluk ancak on üç yıl daha dayanabilmiş ve tarih sahnesinden silinmiştir. Sadece bu açıdan bile

değerlendirilecek olursa, II. Abdülhamid'in döneminin koşullarında oldukça başarılı bir idareci olduğu yorumu yapılabilir.

II. Abdülhamid, Tanzimat ile meydana çıkan yenileşme hareketlerinin muhalefeti değil bilhassa en büyük destekçilerinden birisi olmuştur. Eğitim alanında, iktisadi alanda, askeri alanda ve daha birçok alanda yaptığı inkılaplar da bunun bir göstergesidir. Onun temel amacı Batılılaşmanın ya da modernleşmenin kültürel alanda değil teknolojik ve ilmi alanlarda gerçekleştirilebilmesidir. Sürekli baskıcılığı, zorbalığı, tek adamlığı ve merkeziyetçiliği ile eleştirilen bir padişahın da bir toplum tarihinde, her ne kadar rızası olmasa da, ilk defa meclis açan, ilk defa anayasa ilan eden bir padişah olması yaman bir çelişkidir. Yani II. Abdülhamid dönemi hem istibdat yönetiminin hem de demokrasi denemelerinin birlikte yaşandığı bir dönem olmuştur. Otonomi, adem-i merkeziyetçilik ve hatta yetki genişliği hakkında bir kelimeye bile tahammülü olmayan II. Abdülhamid'in her bölgenin kurumlarının ve kurallarının o bölgenin yapısına göre ayarlanması gerektiğini düşünmesi yine ilginç bir çelişkidir. Zaten kendisinin muhafazakâr ve statükocu yapısına rağmen, II. Abdülhamid dönemi hiçbir zaman durağan ve her şeyin korunduğu bir dönem olmamış; aksine en radikal değişimlerin ve yeniliklerin yapıldığı; hatta Cumhuriyet dönemindeki fikirlerin bile etkilendiği icraatların yapıldığı bir dönem olmuştur. Belki de bu çelişkiler nedeni ile II. Abdülhamid hiçbir zaman gerçekten anlaşılacak ve daha yıllarca tartışma konusu olmaya devam edecektir. İleride yapılacak çalışmalar için, sadece II. Abdülhamid değil, herhangi bir şahsiyetin veya olayın incelenmesi yapılırken anakronik bir bakış açısından uzak durulması şiddetle tavsiye edilecektir. Nitekim bir şahıs, olay veya durum hakkında yapılabilecek en sağlıklı analiz, olgulara incelenen dönemin şartlarının göz önünde bulundurulacağı bir açıdan bakılarak yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akarlı, E. (1999). II. Abdülhamid: hayatı ve iktidarı. *Osmanlı Ansiklopedisi (2. Cilt)* içinde (s. 253-265). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altunay Şam, E. ve Arslan, R. (2018). II. Abdülhamid dönemi'nde Osmanlı-Alman ilişkileri. *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)*, 4(20), 2903-2913.
- Armağan, M. (2006). *Abdülhamid'in kurtlarla dansı*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Arpacı, S. (2005). *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Işık Yayınları.
- Arslan, A. (2013). Sultan Abdülhamit döneminde üniversite eğitimi. Nevzat Özkaya (Ed.). *Vefatının 95.Yılında Abdülhamid Han sempozyumu* içinde. İstanbul: Darülaceze Yayınları.
- Arvasi, M. (2011). *II. Abdülhamid yönetimine muhalefet: İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aykaç, B. (1997). *Kamu bürokrasisi ve Türk kamu personel yönetiminde bürokratik eğilimler*. Ankara: YÖK Matbaası.
- Aytar, O. (1992). *Hamidiye alaylarından köy koruculuğuna*. İstanbul: Medya Güneşi Yayınları.
- Başaran, İ. E. (1989). *Yönetim*. Ankara: Gül Yayınevi.
- Bayraktar, K. (2010). Osmanlı Devleti'nde Ermeni kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, 59-87.
- Bolat, H. (2020). II Abdülhamit döneminde bir eğitim meselesi: Kafkas muhacir çocuklarının eğitimi, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 133-150.
- Bozkurt, V. (1985). Osmanlı toplumunun yapısal değişme sürecinde sivil bürokrasi. *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 183-191.
- Çabuk, V. (2004). *Hedefteki Sultan II. Abdülhamid*. (2. Baskı). İstanbul: Truva Yayınları: İstanbul.
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in iç politikası: bir dönemlendirme denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47(47), 353-409.
- Çolak, İ. (2007). *Abdülhamid'i yeniden keşfetmek*. İstanbul: Akis Kitap.
- Damlıbağ, F (2021). Yurtdışında elektrik eğitimi alan Osmanlılar. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22(1), 67-99.

- Demirci Akyol, E. (2013). Sultan II. Abdülhamid döneminde sosyal politika uygulamaları. *Sosyal Politika Çalışmaları*, 13(31), 33-47.
- Dursun, D. (1992). Bürokrasi teorisi ve yönetim. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 37(38), 133-149.
- Ekinci, M. R. (2018). Osmanlı ve konsolosluk raporlarına göre Vilayet-i Sitte'de Hamidiye Süvari Alayları ve Ermeni ilişkileri. Kürşat Özdaşlı, Murat Cem Demir, Olcay Tire, İbrahim Sena Arvas, Uğur Köksal Odabaş ve İsmail Elagöz (Eds.) *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar* içinde (s. 191-207). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Eraslan, C. (2000). II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği siyaseti. *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı)*, 2, 373-379.
- Eraslan, C. (2019). Sultan II. Abdülhamid ve politikası üzerine düşünceler. Mehmet Bulut, Muhammet Enes Kala, Nuri Salık ve Maşallah Nar (Eds.) *Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim Sultan II. Abdülhamid Dönemi* içinde (s. 127-138). İstanbul: İZÜ Yayınları.
- Ergül, C. (1997). *II. Abdülhamid'in doğu politikası ve Hamidiye Alayları*. İzmir: Çaplayan Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2002). *Bürokrasi ve siyaset: bürokratik devletten etkin yönetime*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü*. İbrahim Yıldız (Çev.). Ankara: Ayrac Yayınevi.
- Gönüllü, A.R. (2019). Sultan II. Abdülhamid'in bir yadigarı: Adana Hamidiye sanayi mektebi. *USAD*, 10, 179-202.
- Gülşen, K. (2019). *Paramilitarizm ve kuvvetlerin yerelleşmesi: Hamidiye alayları ve geçici köy koruculuğu örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gültekin, E. (2021). The first production of artificial limbs in the Ottoman State. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 11(1), 124-130.
- Gürsoy, B. (1984). 100. yılında Düyun-u Umumiye İdaresi üzerinde bir değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40(1-4), 17-59.
- Heper, M. (1977). *Türk kamu bürokrasisinde gelenekçilik ve modernleşme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Heper, M. (2005). Bürokrasi. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi (Cilt: 2)* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalçık, H. (2020). *Atatürk ve demokratik Türkiye*. İstanbul: Kronik Kitap.

- Kabaklı, A. (2002). *Millete vurulan canlı pranga: Bürokrasi*. İstanbul: Tev Yayınları.
- Kara, H. ve Çatma, B. (2017). Osmanlı Devleti'nin askere alma kanunlarında bedelli askerlik. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 64, 355-371.
- Kırmızı, A. (2007). *Abdülhamid'in valileri / Osmanlı Vilayet İdaresi (1895-1908)*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (1981). *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han* (4. Baskı). İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kızıltan, Y. (2006). I. Meşrutiyetin ilanı ve ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26(1), 251-272.
- Kocabaş, S. (1991). *Jön Türkler nerede yanıldı? (1890-1918)*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Kodaman, B. (1979). Hamîdiye hafif süvarî alayları (2. Abdülhamîd ve Doğu-Anadolu aşiretleri). *Tarih Dergisi*, 32, 427-480.
- Kodaman, B. (2010). II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 131-138.
- Kodaman, B. (2011). The Hamidiye Light Cavalry Regiments: Abdülhamid II and the Eastern Anatolian Tribes. M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett (Eds.). *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878* içinde (s. 382-424). Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Koloğlu, O. (1987). *Abdülhamit gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları.
- Kundakçı, D. ve Kundakçı, S. (2016). Kamu bürokrasisi. Erol Turan (Ed.) *Kamu Yönetimi Temel Kavramlar* içinde (s. 129-182). Konya: Palet Yayınları.
- Kutlu, A.T. (2007). *II. Abdülhamid kızıl sultan mı? Ulu hakan mı?*. İstanbul: Nokta Kitap.
- Lewis, B. (1988). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Metin Kıratlı (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908* (11. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014). *Türk modernleşmesi* (23. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2020). *Türkiye'de toplum ve siyaset* (24. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oğuz, A. (2013). Türk demokrasi tarihinde muhalefet geleneğinin oluşması açısından Sultan II. Abdülhamid ve dönemi. *NEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 109-120.

- Ortaylı, İ. (2002). Son universal imparatorluk ve II. Abdülhamid. Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci (Eds.). *Genel Türk Tarihi (7. Cilt)* içinde (s. 889-898). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi* (2. Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2017). *Türkiye'nin yakın tarihi* (26. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özaydın, M. M. (2016). Sultan II. Abdülhamid. Murat Akçakaya (Ed.) *Türk-İslam Tarihinde Yönetim Bilgeleri* içinde (s. 429-456). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özcan, A. (2019). Sultan II. Abdülhamid'in dış siyaseti ve uygulamaları. Mehmet Bulut, Muhammet Enes Kala, Nuri Salık ve Maşallah Nar (Eds.) *Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim Sultan II. Abdülhamid Dönemi* içinde (s. 115-126). İstanbul: İZÜ Yayınları.
- Özdemir, H. (2001). *Osmanlı Devleti'nde bürokrasi*. İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık.
- Öztaş, N. (2014). *Yönetim* (2. Baskı). Ankara: Otorite Yayınları.
- Palalı, İ. (2021). Osmanlı Devleti'nde ilköğretimde yenileşme ve Urfa ilk mektepleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127(250), 83-102.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sander, O. (2010). *Siyasi tarih – İlkçağlardan 1918'e* (20. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Serbestoğlu, İ. ve Temizer, A. (2021). II. Abdülhamid'in ülke yönetiminde yeni bakış açısı: Avrathisarı Kazası örneğinde ihtiyaçlar ve kaynakların tespiti. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 425-444.
- Soylu, R. (2019). II. Abdülhamid ve Sanay-i Nefise Mektebi'nin kuruluşu. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(40), 85-96.
- Şahin, A. (1998). *Bürokrasi kuramı ve Türk Bürokrasisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Talay, A. (2007). *Eserleri ve hizmetleriyle II. Abdülhamit*. İstanbul: Armoni Yayıncılık.
- Turhan, T. (2014). *Bürokratik sistem ve Tanizmat Dönemi bürokrasisinden erken dönem Cumhuriyet bürokrasisine intikal eden bürokratik kültür* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uğurlu, M. (2021). Müsebbib üzerine (Safvet Nezihi'nin kaleminden II. Abdülhamit dönemi). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 338-352.

Uğurluel, T. (2018). *Abdülhamid Han*. İstanbul: Timaş Yayınları.